

Г. САҒИДОЛДА¹, Г. ЖЫЛҚЫБАЙ², Ы. ҚҰТТЫМҰРАТОВА³

¹филология ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: asem963@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

³PhD, Нөкіс мемлекеттік педагогика институтының доценті

(Өзбекстан, Қарақалпақстан, Нөкіс қ.), e-mail: quttimuratova@mail.ru

ТҰРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ МАЗМҰНЫ (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдері материалдары бойынша)

Аңдатпа. Тіл тек коммуникативтік қызметте жұмсалып қана қоймайды, сонымен қатар тіл иесі – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған іс-тәжірибесін, рухани әлемін, құндылықтар жүйесі мен даналығын бейнелейді. Сондықтан тілдің сөздік қазынасы мен грамматикалық құрылым құрылысында адам ойының, ата-бабалар ұрпақтарының бақылаулары мен тәжірибесінің барлық жетістіктері тіркеледі, сақталады және ұрпақтарға беріледі. Мұнда әсіресе тілдің лексикалық қорының аксиологиялық-танымдық мәні ерекше болып келеді.

Өзара жақын туыстық қатыстылықта болып келетін қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің сөз қазынасында осы тілдерге ғана емес, жалпы түркі тілдеріне ортақ сөздік қордың бар екені сөзсіз. Дей тұрғанмен осы тілдер арасындағы лексика-семантикалық ортақтықтар мен ерекшеліктерді, лексиканың, этнотанымдық функциясының табиғатын ашу үшін барлық сөздік қорды лексика-тақырыптық топтарға жіктей отырып зерттеудің маңызы зор.

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдеріндегі тақырыптық тұрғыдан топтастырылған лексикалық бірліктер бұл халықтардың төлтума мәдениеттеріндегі азды-көпті ерекшеліктерге нақты жауап береді. Халықтың өмір сүру салтының, тіршілік ету жағдайының өзгеруі, сондай-ақ, рухани өмір, күнделікті өмір және басқа да факторлар тілдің лексикалық қорына тікелей әсер етеді. Қыпшақ тобы тілдерінде диалектілер көп кездеседі. Сөздердің бір бөлігі белгілі бір диалектіге ғана тән. Олардың кейбіреулері ежелгі түркі лексикалық бірліктер ретінде сақталған. Мұндай сөздерді анықтау және зерттеу үшін семантикалық материал жағынан өте құнды деректерді ұсынады.

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасын оқытуда оның сыртында, моңғол, алтай тілдерінің деректері бірқатар құнды фактілерді ұсынады. Қыпшақ тобы тілдеріндегі ежелгі түркі лексикасының қабатын зерттеуде қызығушылық орын алады. Тұрмыстық лексика қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тарихын, сонымен бірге әр

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Сағидолда Г., Жылқыбай Г., Құттымұратова Ы. Тұрмыстық лексиканың этномәдени мазмұны (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдері материалдары бойынша) // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №3 (125). – Б. 20–36. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.02>

*Cite us correctly:

Sagidolda G., Jylqybai G., Quttymuratova Y. Turmystyq leksikanyn etnomadeni mazmuny (qazaq, qaraqalpaq, qyrgyz tilderi materialdary boiynsha) [Ethnocultural Content of Household Vocabulary (Based on the Materials of Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz Languages)] // *Iasau universitetinin habarshysy.* – 2022. – №3 (125). – B. 20–36. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.02>

халықтың этногенезін қарастыруда бай материалдар ұсына алатынымен ерекшеленеді. Тұрмыстық лексика қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тарихын, сонымен бірге әр халықтың этногенезін қарастыруда бай материалдар ұсына алатынымен ерекшеленеді. Мақала қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасын синхрондық аспектіде салыстыра зерттеуге арналған.

Кілт сөздер: грамматикалық құрылым, лексика, семантика, тұрмыстық лексика, этногенез, қыпшақ тобы.

G. Sagidolda¹, G. Zhylybay², Y. Kuttimuratova³

¹Doctor of Philological Sciences, Professor

L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: asem963@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulimzhan.zhylybay@ayu.edu.kz

³PhD, Associate Professor of Nukus State Pedagogical Institute

(Uzbekistan, Karakalpakstan, Nukus), e-mail: quttimuratova@mail.ru

Ethnocultural Content of Household Vocabulary

(Based on the Materials of Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz Languages)

Abstract. The language is not only used in communication activities, but also reflects the centuries-old experience, the spiritual world, the system of values and the wisdom of the native-speaking people. Therefore, in the construction of the vocabulary and grammatical structure of the language, all the achievements of human thought, observations and experience of generations of ancestors are recorded, preserved and transmitted to descendants. Especially the axiological and cognitive significance of the lexical fund of the language.

Undoubtedly, in the treasury of the Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz languages, which are closely related to each other, there is a vocabulary common not only for these languages, but also for the Turkic languages as a whole. At the same time, in order to reveal lexico-semantic commonalities and features between these languages, the nature of vocabulary, ethno-linguistic function, it is important to study the entire vocabulary, classifying it into lexico-thematic groups.

Thematically grouped lexical units in the Kazakh, Kyrgyz, and Karakalpak languages give a clear answer to the few features in the distinctive cultures of these peoples. Changes in lifestyle, living conditions of the population, as well as spiritual life, daily life and other factors have a direct impact on the lexical fund of the language. Dialects are common in the languages of the Kipchak group. Some of the words are inherent only in a certain dialect. Some of them have been preserved as ancient Turkic lexical units. To identify and study such words, very valuable data from the point of view of semantic material is offered.

In teaching everyday vocabulary of Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz languages, in addition, the data of the Mongolian, Altai languages represent a number of valuable facts. Of interest is the study of the layer of ancient Turkic vocabulary in the languages of the Kipchak group. Household vocabulary differs in that it can offer rich material for studying the history of the Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz languages, as well as the ethnogenesis of each nation. Household vocabulary differs in that it can offer rich material for studying the history of the Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz languages, as well as the ethnogenesis of each nation. The article is devoted to the comparative study of the everyday vocabulary of the Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz languages in the synchronous aspect.

Keywords: grammatical structure, vocabulary, semantics, household vocabulary, ethnogenesis, Kipchak group.

Г. Сагидолда¹, Г. Жылкыбай², Ы. Куттымуратова³

¹доктор филологических наук, профессор

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: asem963@mail.ru

²кандидат филологических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulimzhan.zhylkybay@ayu.edu.kz

³PhD, доцент Нукусского государственного педагогического института
(Узбекистан, Каракалпакстан, г. Нукус), e-mail: quttimuratova@mail.ru

Этнокультурное содержание бытовой лексики (по материалам казахского, каракалпакского, кыргызского языков)

Аннотация. Язык не только используется в коммуникативной деятельности, но и отражает многовековой опыт, духовный мир, систему ценностей и мудрость народа – носителя языка. Поэтому в построении словарного сокровища и грамматического строя языка фиксируются, сохраняются и передаются потомкам все достижения человеческой мысли, наблюдений и опыта поколений предков. Особенно аксиологически-познавательное значение лексического фонда языка.

Несомненно, в сокровищнице казахского, каракалпакского, кыргызского языков, находящихся в близком родстве между собой, имеется словарный запас, общий не только для этих языков, но и для тюркских языков в целом. Вместе с тем, для раскрытия лексико-семантических общностей и особенностей между этими языками, природы лексики, этноязыковой функции важно исследовать весь словарный запас, классифицируя его на лексико-тематические группы.

Тематически сгруппированные лексические единицы в казахском, кыргызском, каракалпакском языках дают четкий ответ на малочисленные особенности в самобытных культурах этих народов. Изменение образа жизни, условий жизни населения, а также духовная жизнь, повседневная жизнь и другие факторы оказывают непосредственное влияние на лексический фонд языка. В языках кипчакской группы диалекты распространены. Часть слов присуща только определенному диалекту. Некоторые из них сохранились как древнетюркские лексические единицы. Для выявления и изучения таких слов предлагаются очень ценные с точки зрения семантического материала данные.

В преподавании бытовой лексики казахского, каракалпакского, кыргызского языков, кроме того, данные монгольского, Алтайского языков представляют ряд ценных фактов. Интерес представляет изучение пласта древнетюркской лексики в языках кипчакской группы. Бытовая лексика отличается тем, что может предложить богатый материал для изучения истории казахского, каракалпакского, кыргызского языков, а также этногенеза каждого народа. Бытовая лексика отличается тем, что может предложить богатый материал для изучения истории казахского, каракалпакского, кыргызского языков, а также этногенеза каждого народа. Статья посвящена сравнительному изучению бытовой лексики казахского, каракалпакского, кыргызского языков в синхронном аспекте.

Ключевые слова: грамматическая структура, лексика, семантика, бытовая лексика, этногенез, кипчакская группа.

Кіріспе

Тұрмыстық лексика өте кең, сондай-ақ тілдің сөздік құрамының маңызды бөлігін құрайды. Ол ең қажетті өмірлік маңызды ұғымдарды білдірумен байланысты болады. Тұрмыстық лексиканың семантикалық қабаттары күнделікті өмірде адам тұрмысының

көптеген жақтарын қамтиды. Соған орай, қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің тұрмыстық лексикасын зерттеу лексика-семантикалық ерекшеліктерін, лексиканың осы саласының қызмет ету сипатын анықтап қана қоймай, халықтың материалдық мәдениетімен, оның қазіргі және тарихи өткенімен танысуға мүмкіндік береді. Бұл тақырыптық топтың лексикалық бірліктері халықтың өзіндік өмірінің кез келген саласында аздаған ауытқуларға нақты жауап береді. Өмір сүру ортасының, рухани өмірдің, тұрмыс жағдайының өзгеруі және басқа да факторлар қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің сөздік құрамына әсер етеді. Оларды оқыту тіл тарихы тұрғысынан да ғылыми маңызға ие болады.

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің диалектілері мен ауызекі сөйлеу тілінің тұрмыстық лексикасы халықтың материалдық мәдениетінің тарихымен тығыз байланысты сонымен қатар, көне, сирек кездесетін тілдерден тұрады. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз әдеби тілдерінде жоқ көптеген сөздерді қамтитын тұрмыстық лексиканы оқыту көптеген жағдайларда тіл тарихын, сондай-ақ, халықтың этногенезін зерттеуге арналған бай материал болып табылады. Сонымен қатар, ол қазақ, қырғыз, қарақалпақ әдеби тілдерінің терминологиялық жүйесін байыту көздерінің бірі бола алады.

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің диалектілері мен сөйлеулерінде әдеби тілде тіркелмеген көптеген сөздер бар. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасын түрік, алтай, моңғол тілдерінің деректерімен салыстыра отырып, оқу тілдерінің мәселелерін баяндау үшін бірқатар құнды деректер бере алады. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі ежелгі түркі лексикасының зерттелуі сөзсіз қызығушылық тудырады. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің жекелеген диалектілері мен говорларында және осы тілдердің тиісті лексемаларын салыстыру жүргізумен қатар, олардың арасындағы тікелей байланыс тарихи жоққа шығарылады.

Тұрмыстық лексика ол лексиканың ең үлкен пәндік-тақырыптық топтарының бірі. Мысалы: еңбек құралдары, үй тұрмысындағы заттар және әртүрлі құбылыстар, тұрғын үйлер, әшекейлер және т.б. киім атаулары да жатады.

Ежелгі заманнан бері қолөнершілердің арасында түрлі құрал-жабдықтарды, шаруашылық заттарды дайындау маңызды орын алады. Үй бұйымдары, ыдыс-аяқ, тұрғын үй бұйымдары тұрмыста кеңінен пайдаланылады. Олардың кейбір түрлері ғасырлар бойы қолданылып келеді. Сондықтан лексика-семантикалық топтардың деректері тарихи-экономикалық дерек ретінде, бір жағынан, лингвистикалық, екінші жағынан, тарихи-экономикалық дерек ретінде қызығушылық тудырады.

Мақалада тұрмыстық лексиканың лексика-семантикалық тобы (ЛСТ) үй жабдықтарына байланысты болып келеді. Олар: киім мен әшекей бұйымдардың атаулары, тұрғын үйлер мен оның бөліктерінің атаулары, шаруашылық құрылыстарының атаулары, еңбек құралдарының атаулары, былғарыдан және жүннен жасалған бұйымдардың атаулары ретінде сипатталады.

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасын жүйелі зерттеу бір тіл шегінде сөздің дамуын, оның семантикасының кеңеюі мен тарылуын ұсынуға мүмкіндік береді.

Лингвистикадағы «тұрмыстық лексика» ұғымының бір мағыналы анықтамасы жоқ. Тұрмыстық лексика мәселелеріне арналған арнайы зерттеулерде осы ұғымның мазмұнына авторлар адамның күнделікті өмірінің заттарын, құбылыстарын және әрекеттерін белгілеу және оның шаруашылығын жүргізу үшін қызмет ететін барлық сөздерді қамтиды. Демек, «тұрмыстық лексика» ұғымына тұрмыс, үй өмірі және үй шаруашылығымен байланысты заттарды белгілеумен қызмет ететін тілдің барлық сөздері кіреді. Адамның тұрмысы өте жан-жақты болғандықтан, тұрмыстық лексиканың сөздік қоры түрлі және көп болып келеді.

Материал және зерттеу әдістері

Қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму тарихы туралы мәселені қарастырмастан бұрын «әдеби тіл» дегеніміз не және оны қалай пайымдаған жөн деген мәселенің басын ашып алу қажет. «Әдеби тіл» дегеніміз не, ол қай салада қалыптасады деген сұрақтардың тоқ етер жауабы әлі қойылған жоқ. Бүгінгі күнге дейін «қазақ әдеби тілі», «жалпыхалықтық тіл» деген атаулар бір-бірінен ажыратылып, нақты байламға келе қойған жоқ. Қазақ тіл тарихының өзіндік болмысы, өзіндік ерекшеліктері, ережелері, айырмашылықтары, лексика-грамматикалық, лексика-семантикалық бірліктерінің қолданылу өрісі сияқты т.б. өзекті мәселелер әлі де зерттеліп жатыр. Б.Момынова өз еңбегінде үнемі даму мен жетілу үстіндегі қазақ әдеби тілінің мәселелері мен оның өзіне тән белгілеріне де тоқталған болатын [1, 24-б.].

Қазақ тілінің сөздік құрамы өте бай, тілдік құрылымы барынша жетілген, қоғамдық-әлеуметтік қызметі жіктеліп айқындалған тіл болып саналады. 2012 жылы жарық көрген 15 томдық қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде 150 мыңнан астам сөз бен сөз тіркесі тіркелсе, осы сөздіктің сығымдалған нұсқасы «Қазақ сөздігінің» мәліметіне сүйенсек, оның сөздік құрамында 106 мың лексикалық бірлік бар екен [2, 2-б.].

Қырғызстан – Орта Азияда орналасқан тәуелсіз ел. Жер аумағы – 198,5 мың км². Халқы – 5,2 миллион адам. Қырғыздар (60,6%), орыстар (15,3%), өзбектер (14,3%), украиндер, татарлар, қазақтар, ұйғырлар, немістер, тәжіктер, дүнгендер, т.б. ұлт өкілдері тұрады. Ресми тілдері – қырғыз және орыс тілдері. Олардың аралық бұтаққа жататын түркі халықтарының ішіндегі саны жағынан алғашқы орында.

Қарақалпақ тілі – Өзбекстан Республикасы құрамындағы Қарақалпақ Автономиялы Республикасында тұратын қарақалпақ халқының тілі. Қарақалпақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады.

Профессор Н.А. Баскаков қарақалпақ тілінде дыбыстардың артикуляциялық базасы тілі арты болып келетінін ескере келіп, бұл тұрғыдан қарақалпақ тілі қазақ, ноғай тілдеріне жақын деген пікір айтады [3, 25-б.]. Түркі тілдерінің қыпшақ-ноғай тармағына жататын [4, 103-б.; 5, 584-б.; 6, 580-б.] қарақалпақтардың саны туралы нақты мәлімет жоқ. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясында: «Қарақалпақстан Республикасы – Өзбекстан Республикасының құрамындағы ұлттық мемлекеттік құрылым. Жер аумағы – 164,9 мың км, халқының саны – 1,420 млн (1995 ж.) адам. Қарақалпақтар бүкіл тұрғындардың 32,1 пайызын, өзбектер – 32,25%, қазақтар – 26,36%, түрікмендер – 5%, орыстар – 1,6%-ын құрайды. Астанасы – Нүкіс қаласы. Ресми тілі – өзбек, қарақалпақ тілдері [6, 578-б.], - деген мәліметтер келтіреді.

Соңғы жылдары тіл білімінде зерттеуге назар аударудың күшеюі байқалды. Бірқатар түркі тілдерінің лексикасы бойынша материалдар саны жекелеген мәселелерінің лексикасы қарастырылды. Бұл зерттеу тұрмыстық лексикасына арналған зерттеулер қатары ретінде өзіндік ерекшеліктерді көрсетеді.

Қазақ тіл білімінде тұрмыстық лексиканы зерттеген жұмыстар көп емес. Қазақ тұрмысын зерттеу кезінде кейбір аспектілер этнографиялық жұмыстарда көрініс тапқан. Олар: Е.Н. Жанпейісов [7], В.М. Вербицкий [8], В.В. Радлов [9], Л.П. Потапов [10], В.И. Эдоков [11], Е.М. Тошаква [12; 13] және басқалардың зерттеулері.

Әлеуметтік семантикалық белгілерде өзіндік тілдік ерекшеліктер байқалады. Осы орайда, бірдей белгілер бір сөз емес, тұтас бір сөзге де тән, яғни, бұл семантикалық топтар, белгілер, сөздер лексикаға біріктірілуі мүмкін.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарының мәдени тарихында ұлттық киім-кешек маңызды орын алады. Халықтың тарихи дамуы мен көркем шығармашылығының жылнамасын да атап өту керек. Материалдық мәдениеттің тұрақты элементтерінің бірі бола отырып, ол тек этникалық және географиялық ортаны ғана емес, сонымен қатар

экономикалық даму деңгейінде, әлеуметтік-экономикалық жағдайын да айқын көрсетеді. Қазақтардың киімінен де адамның жынысын, жасын және отбасылық жағдайын байқауға болады. Тұрғын үйлер, аулалық және шаруашылық жапсарлас құрылыстарда да халықтың материалдық мәдениетінің аса айқын элементтері көрініс табады.

«Үй» ұғымын белгілеу үшін қыпшақ тілдерінде бірнеше сөз түрі бар. «Үй, тұрғын үй», қазақ тілінде кең контексте қолданылады және бірнеше мағынасы бар: «киіз үй», «жазғы үй», «үй» деген мағыналық топқа бөлінеді.

Көшпелі өмір салтына байланысты қазақтарда, қарақалпақтарда, қырғыздарда және басқа түркі тілдес халықтарының әр түрлі уақытша тұрғын үйлері ерекшеленіп келеді. Оларды дайындау үшін пайдаланылатын формалар мен түрлі материалдар бар. Мысалы: қаз., ққал., «киіз», қырғ. «кииз» деп аталса, басқа түркі тілдері оның сыртында: алт. «кийис», түрк. «кидис», башқ. «кийиб», құм. «кийиз», тат. «кийиз», тув. «кидис», хак. «киис» деп аталады. «Киіз үй» дегеніміз қабықпен қапталған үй деген мағынаны білдіреді. Жаңа отау тіккен, яғни, жас жұбайлардың тұрғылықты мекенін қаз., ққал., «шатыр, киіз үй», қырғ. «кішкентай киіз үй» деп атаса, басқа түркі тілдерінде: түрк. «шатыр», тув «алаждар жүрекше оба», «16 жүрекшеден жасалған жабық шатыр» десе, шор. «аланчугтан жасалған киіз үй, қабықпен қапталған, кейде оны киізден жасалған «киіз үй», түрк. «чатур-чашур-чачур», тат. «шатэр» деп те атаған.

Бұл материал қыпшақ тобы тілдеріндегі киіз үй құрылысы бөлшектерінің атаулары басқа түркі тілдерімен ортақ ерекшеліктерге ие екендігін көрсетті. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінде бұл тұрмыстық лексикаға байланысты атаулар, әсіресе киіз үйдің бөлшектерімен байланысты болып келеді.

Біз бұны ежелгі лексика пластикасы деп санаймыз. Жалпы түрік, моңғол тілдерінің шығу тегі жағынан пайдалануға енген.

«Еңбек құралдарының атаулары» лексика-семантикалық тобын да қарастырдық. Мысалы: «балта», «балға», «тырмауыш», «қылыш қысқыштар», «қалақ», «жүнді ұратын таяқша», «күрек» деген атаулар жатады.

Материалдық мәдениеттің маңызды қабатын еңбек құралдары құрайды. Мұнда қазақтардың шаруашылық құрылымының ерекшелігімен түсіндіріледі. Еңбек құралдары түрлері мен функционалдық мақсаты бойынша әртүрлі болып келеді. Ал, олар қазіргі уақытта тұрмыста белсенді қолданылады. Еңбек құралдарының атаулары зерттеу жасауға үлкен мүмкіндік береді. Халықтың экономикалық және шаруашылық өмірі туралы түсінік өткенді көрсетеді. Бұл тұрғыда қазақ тілінің диалектілері мен сөздерінің лексикасы ерекше қызығушылық тудырады. Онда ескірген еңбек құралдары мен басқа да заттардың көптеген атаулары сақталады.

«Ас үй және үй атаулары, керек-жарақтар» лексика-семантикалық тобына тоқталсақ, ондағы бар сөздерге мысал келтірейік. Мысалы: «шыныаяқ», «пиала», «кесе», «ағаш тостаған (ет дайындау үшін қолданылады)», «шәйнек», «табақ», «оқтау», «құмыра», «қымыз дайындау кезінде пайдаланылатын шойын құмыралар», «қазан» және т.б. атауларды атауға болады.

Тұрмыстық лексиканың материалдық мәдениеті маңызды орын алады. Адам қандай да бір затты ойлап тауып, оған тиісті атау береді. Үй тұрмысындағы заттар халықтың өмірін, тарихын, мәдениетін сипаттайды. Көшпелі өмір салтында керек-жарақтар, оның өлшемдері, материалы, пішіні болады. Көшпелі халықтардың тұрмысында сынғыш материалдан жасалған үлкен көлемді заттар тұтынуды қиындатты, соған орай, олар үй бұйымдарының заттарын табиғи материалдан жасаған.

Көшпелі өмір салтында берік әрі жеңіл сапалы материалдан яғни, ағаштан жасалған заттар саны аз емес. Тұрмыста қолданылатын ағаш заттар әр түрлі және өз атаулары бойынша қолданылды. Көптеген атаулар ыдыс-аяқ пен үйдің керек құрал-жабдықтары

қазірдің өзінде архаизмге айналды. Ескі ыдыстың жоғалуына байланысты терминдер атаулары да жоғалады.

Қыпшақ тілдеріндегі ыдыстың жалпы атауын белгілеу күні қолданылады. Ал ыдыс көлемі, пішіні, мақсаты бойынша ғана емес, сонымен қатар дайындау материалы бойынша да ерекшеленеді. Мысалы: «ағаш қазан», «темір қазан», «металл ыдыс», «фарфор ыдыс» сияқты т.б. атаулар да соның ішіне кіреді.

Ат әбзелдерінің атауларының да өз ерекшеліктері бар. Оларға мысал келтірсек: «ер-тоқым», «керім (ер-тоқым үстінен киіз салынады)», «кеуде белдігі», «төсеніш астындағы ер-тоқым» атаулары жатады.

Көне заманнан бері теріні көптеген тілдерде, соның ішінде қыпшақ тілдерінде белгілеу үшін тері атауы қызмет етеді. Оған мысал келтірсек: қаз., ққал., «тері», қырғ. «тери», басқа түркі тілдерінде: түрк. «тэри», ұйғ. «тере», чув. «тир», алт. «тери» деп атайды. «Былғары» сөзі: қаз., ққал., «былғары», қырғ. «булгаары», түркі тілдес халықтардың атауларында: алт. «булғары» (аяқ киімге арнайы жасалған былғарының түрі), қалм. «булхаар» (иленген былғары тері), тув. «булгаар» деп атайды.

Жануарлар шикізатынан жасалған заттар жалпы халықтық лексикасында өз көрінісін тапты. Олардың атаулары тілдің сөздік құрамының ең көне қабатын құрайды. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінде мал шаруашылығының әр түрлі жақтарын сипаттайтын бай сөздер мал шаруашылығы лексикасына ие болып келеді. Бұл шаруашылық-экономикалық өміріндегі мал шаруашылығының үлкен үлес салмағымен түсіндіріледі. Бұл лексика-семантикалық топ өзінің шығу тегі әр түрлі, сондай-ақ, оның дамуының көп ғасырлық тарихи жолында түрлі сөздік қатпарларға негізделеді. Біздің басты назар аударатынымыз үй жануарларының материалдарынан шығарылатын бұйымның атауларына аударылғанын байқаймыз. Терең талдау мақсатында біз қолжетімділікке қарай егжей-тегжейлі зерттелген салыстырмалы түрде жүннен және тері сорттарынан жасалған бұйымдардың атауларын алдық.

Сөз байланыстарының осы типтері арасындағы айырмашылық сөздердің лексика-семантикалық тобы тілдің лексикалық семантикасы дамуының заңдары мен заңдылықтарының өнімін, ал тақырыптық топ – заттар мен құбылыстардың өздерінің жіктемесіне негізделген сөздердің бірігуін білдіреді. Жеке лингвистер [14] «лексиканың тақырыптық топтары» және «лексика-семантикалық топтар» деп атайды. Мұндай топтың ортақтығын құрайтын қарым-қатынастардың лингвистикалық мәні бойынша тұжырымдалған. Бұл сөздің мағынасы дифференциалды семантикалық белгілер жиынтығына жатады. Бұл ретте, бір ғана белгілер бір сөзге емес, бірқатар сөздерге тән және осы белгілердің ортақтығы негізінде сөздер лексика-семантикалық топтарға біріктірілуі мүмкін [15, 3-б.]. Сондықтан да тұрмыстық лексиканы ерекше топқа бөліп зерттеудің мәні мен мақсаты анықталғанын нақтылап алу қажет.

Осылайша, лексика-семантикалық топты анықтау кезінде біз тіл білімінде жалпы қабылданған кез келген тілдің сөздері әр түрлі мағыналық байланыстарда және лексика-грамматикалық қатынастарда бір-бірімен бірге болғанда тұтас жүйе болып табылатыны туралы ережені негізге аламыз.

Тіл жүйесіндегі сөздердің мағыналық байланыстарының көптүрлілігі туралы әр түрлі дәрежеде оқытылатын топтардың негізгі типтері мен сөздер жүйесі бойынша тіл білімі тарихында өз көрінісін тапқан. Бір топқа сөздерді біріктіру сол немесе әртүрлі тілдердегі заттар мен процестердің сөздерімен белгіленетін функциялардың ұқсастығына немесе ортақтығына байланысты болатын пәндік немесе тақырыптық топтарға жатады. Мұндай сөздер топтары сигнификативті емес, таза номинативті (лат. *significare* – білу, сол деңгейдің басқа бірліктеріне қарама-қарсы семантикалық деңгейдің осы бірлігінің мәнін анықтау).

Семантиканы зерттеумен айналысатын барлық авторлар сөз мәндерінің тілдік емес шындықтармен байланысын, оның экстралингвистикалық бағыттылығын атап өтеді:

«лексикалық бірліктердің мәні, нақты бағытталған, анық экстралингвистикалық корреляттар бар». Зерттеушілер Уфимцева А.А. [16], Степнова М.Д. [17], Морковкин В.В. [18], сондай-ақ мағынаның тілдің лексика-семантикалық жүйесіне тиесілігімен, сөздің басқа сөзбен, яғни оның валенттілігімен байланысатынын атап өтеді.

Пайда болған жұмыстардың санына қарағанда, кең тараған сөздер лексика-семантикалық топтардың жиынтығы болады және олардың өзара байланысты лексикасы ретінде жүйелілік түсінігін алады.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, сөздің мәнін біз тілдің лексика-семантикалық жүйесіндегі экстралингвистикалық бағыты бар және оның орны анықталатын лингвистикалық санат ретінде түсінеміз және оның басқа сөзбен үйлесу қабілеті бар екенін қарастырамыз. Сонымен қатар, лексика-семантикалық жүйесіндегі ерекшеліктердің атауларын да ескеріп қарауымыз керек. Тілдің лексика-семантикалық жүйесі нақты әрі өзара лексемалардың жиынтығы ретінде анықталады. Осы ұғымға сәйкес мәні қыпшақ тобы тілдерінің тұрмыстық лексикасының семантикасы талданады. Лингвистикада тіл лексикасын оқуға көп көңіл бөлінеді. Лексика сөзді тура, тікелей немесе жанама түрде көрсетеді.

Лексикада тілдік ұжымның ішіндегі әлеуметтік-классикалық, кәсіби, жас ерекшеліктері көрініс табады, сондай-ақ тіл тасымалданушылардың әр түрлі аумақтық диалектілерге жататындығы көрсетіледі, тілдің ерекше жергілікті ерекшеліктері сақталады. Лексиканы зерттеу номинация мәселелерін шешуге жол ашады. Лексиканың семантикалық жағын, күрделі қарым-қатынасты, мағыналық құрылымдағы сөздердің мәндерін талдау да үлкен мәнге ие болады.

Лексиканы жүйелі түрде сипаттау мақсатында лингвистер әр түрлі тәсілдерді қолданады. Олардың бірі тіл сөздерінің түрлі топтарын оқыту болып табылады.

О.М. Галай [19] өз жұмысында ескі орыс тіліндегі және неміс тіліндегі тұрмыстық лексиканы талдайды. Оларды келесі лексика-семантикалық топтарға бөледі:

- а) құрылыстар мен олардың бөліктерінің атаулары;
- ә) шаруашылық заттар, пайдаланылатын заттар мен құралдарының атаулары;
- б) материалдар мен олардан жасалған бұйымдардың атаулары;
- в) ыдыс пен жиһаздың атаулары;
- г) былғарыдан жасалған маталар мен бұйымдар түрлерінің атаулары;
- ғ) киім, аяқ киім және тоқыма бұйымдарының атаулары;
- д) әшекейлер мен сәндеу заттарының атаулары;
- ж) сусындар мен дәмдеуіштердің атаулары.

Тұрмыстық лексиканы зерттеуге арналған зерттеулермен қатар, сөздердің жекелеген лексика-семантикалық топтары қарастырылатын жұмыстар да бар. Мәселен, бірқатар жұмыстар киім атауларын талдауға арналған. Мысалы, А.Ф. Иванова [20, 442–464-бб.], Г.А. Власова [21, 184–190-бб.] және т.б. арнайы жұмыстар бар. Онда тұрғын үй және тұрғын үй шаруашылық құрылыстарының атаулары жазылған.

Лексика негізінде түркі тілдерінің тарихын тереңдете оқыту үшін үш томдық Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» (XI ғ.) сөздігі болып табылады [22]. Сөздікте басқа тіл материалымен қатар көптеген тұрмыстық лексика бар. Оған мысал келтірсек: «кереда (киім, кошма)», «qandir (теріні илеуге дайылған терінің түрі)», «qabirçak (жәшік, сандық)», «kisium (жылқылардың алдыңғы аяғындағы темірден жасалған бұйым)», «jujnçan (көрпе)», «tutguç (ошақтан қазанды алу үшін киізден жасалған қол кісендері)» деген атаулар жатады.

Махмұд Қашқари сөздігінде келтірілген көптеген сөздер, тұрмыстың әр түрлі атаулары қазіргі түркі тілдерінде, соның ішінде қыпшақ тілдерінде, өзгермеген түрде қала береді. Мысалы: қаз., ққал. «қап, сөмке», қырғ. «кең қап (екі құлақшасы бар кең қап)», басқа түркі тілдерінде: алт. «кап», тув. «хап», хак. «қап» деп атайды. Ал, «тостаған» сөзі: қаз., ққал. «тостаған», қырғ. «тостаған», алт. «шыныаяк», тув., хак. «шыныаяк» деп атайды. Киімге байланысты атаулар: қаз., ққал., қырғ. «тон», басқа түркі тілдерінде: алт. «тон, пальто»,

башқ. «тон», тув. «тон», хак. «тон»; «Мата» сөзі: қаз., ққал., қырғ., алт., тат., тув., түрк. «мата» деп бірдей аталады. «Етік» сөзі: қаз., ққал. «етік», қырғ. «етук», тув. «едик», түрк. «етак» және т.б. сөздер Махмұд Қашқаридің сөздігінде қарастырылады.

Қ.М. Мусаевтың «Түркі тілдерінің лексикологиясы» монографиясында түркі тілдері сөздерінің лексика-семантикалық классификациясы, лексиканы, өрістерді және т.б. типологиялық зерттеу сияқты тарихи лексикологияның теориялық мәселелері қарастырылады. Е.Н. Жанпейісовтың «Қазақ тілінің этномәдени лексикасы» зерттеуінде М. Әуезов шығармаларының материалында қазақ тілінің этномәдени лексикасына тарихи-лингвистикалық талдау жасалған. Олардың көпшілігі түркі тілдерінің басым көпшілігі үшін ортақ болып табылады. Бұл тарихи тұрғыдан өте орынды және олардың тасушылары арасындағы бұрынғы мәдени байланыстар туралы көрсетіледі. Қырғыз ғалымдарының зерттеуінен К.К. Юдахиннің «Қырғыз-орыс сөздігі» жұмысы аса құнды болып табылады [23]. Сөздердің шығу тегін зерттей отырып, К.К. Юдахин фольклор терминдеріне, халықтың тұрмысы мен мәдениеттің әр түрлі жақтары бойынша ақпаратты қамтитын сөздерге түбегейлі талдау жасайды. Бұл тұрғыда, сөздік тек қырғыз халқының ғана емес, басқа да халықтардың тұрмыс тарихы мен мәдениеттің көптеген мәселелерін зерттеуде таптырмас қайнар көзі болып қала береді.

XX ғасырдың соңғы он жылдығында түркологияда түркі тілдерінің тұрмыстық лексикасының жекелеген тақырыптық топтарын [24], [25], [26] және т.б. зерттеуге арналған арнайы жұмыстар пайда болды.

Мәселен, М.А. Зейналов [24] өз жұмысында Нахичеван аумағындағы әзірбайжан тілінің диалектілері мен сөздерінде тұрмыстық лексиканың лексика-семантикалық және құрылымдық талдауын жүргізді.

Б. Әбдіғалиева [25] қазақ тілі атауларының ерекшеліктерін атап көрсетеді. Олар: тұрғын үйдің, оның бөліктері мен тұрғын үй шаруашылық құрылыстарының атауларын, құрал-саймандардың, ыдыстардың, киімдердің және әшекейлердің атауларын, жинақтардың атауларын, қол еңбегі құралдары мен басқа да шаруашылық құралдарының атауларын қарастырады. Сондай-ақ, тұрмыстық арабизмдерін бөледі.

Белгілі бір лексика-семантикалық сөздерді және тұрмыстық лексиканы талдауға арналған жұмыстар негізінен материалды үлкен немесе аз қамтумен бір-бірінен ерекшеленеді. Аталған жұмыстардың көпшілігі бір қағида бойынша салынған.

Нақты зерттеулер материалында жекелеген сөз топтарының бірліктері арасындағы терең тілдік байланыстар анықталады. Бұл байланыс сөздегі оның қызмет ету ерекшелігінде, оның семантикалық құрылымының толықтығында, әсіресе мұның барлығы синонимдерде көрінеді.

Қыпшақ тілдерінің тұрмыстық лексикасының құрамында мынадай лексика-семантикалық топтарды бөліп көрсетуге болады:

а) киім мен әшекейлердің атаулары;

ә) тұрғын үйдің, оның бөліктерінің және тұрғын үй шаруашылық құрылыстардың атаулары;

б) еңбек құралдарының атаулары;

в) ас үй және үй жабдықтарының атаулары;

г) тері сорттарының және жүннен жасалған бұйымдардың атаулары.

Киім мен аяқ киімге және оларды дайындауға байланысты терминология кез келген тілдің тұрмыстық лексикасының маңызды қабатын құрайды. Бұл саланың лексикасы қыпшақ тобы тілдерінде де бай болып келеді.

Әшекейлердің кең таралған түрлері болды. Олар атақты тұлғалардың қымбат әшекейлері емес, оның иесінің байлығы, қызмет ету белгісі тектік-топтық керек-жарақтары арқылы білдірді. Әшекейлер арқылы әйелдердің жасы, әлеуметтік және отбасылық жағдайы анықталды. Кейбір әшекейлердің нышандары мен олар жасалған материалдар қызметтік

яғни, белгілі бір жағдайды көрсетеді. Мысалы, жиынтық белдеу және оның әшекейлері байлықтың символы ретінде ежелгі түркі жазуы ескерткіштерінде бірнеше рет айтылады.

Халық шеберлері зергерлік бұйымдарды негізінен күмістен және басқа да асыл тастардан жасаған. Әшекейлер сикырлы мәнге ие болды, кейінірек олардың мағынасы өзгерді. Олар бастапқы мағынасын сақтай отырып, сәндік функцияны орындай бастады. Мысалы: «сақина», «сырға» «білезіктер, «інжу моншақтар» және т.б. сондай-ақ, олар әр түрлі материалдардан жасалған.

Тұрғын үйлер, аулалық және шаруашылық жапсарлас құрылыстар – халықтың материалдық мәдениетінің аса айқын элементтері болып көрсетіледі. Тұрғын үй атауларын біз екі топшада қарастырамыз: уақытша тұрғын үй және тұрақты тұрғын үй атаулары.

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарының көшпелі өмір салты құрал-жабдыққа, оның көлеміне, материалына, пішініне әсер етті. Көшпелі өмір салтында сынғыш материалдардан жасалған заттар аз болды. Сондықтан да көшпелі халықтар ыңғайлы, сынбайтын материалдардан заттар жасады. Мысалы: киіз, сөмкелер, қаптар, тері, былғары және т.б. сынбайтын заттар болды.

Бұл тұрмыстық лексика қабатының лингвистикалық тұрғыдан зерттеуі белгілі бір сөздің аумақтық таралуын, оның қолданылу деңгейін, семантикалық дамуын және т.б. зерттелуді байқауға мүмкіндік береді.

Ежелгі заманнан бастап киіз халық тұрмысының қажетті құрамдас бөлігі болып қызмет етті. С.И. Руденконың археологиялық олжалары [27], М.П. Грязнов [28] және Н.В. Полосьмак [29] уақытында киіздену техникасының әр түрлі сорттары мен қасиеттері өте дамыған деп атап көрсетеді. Киіз үй қабырғалары мен жолақтарын жабу үшін ғана емес, киімдерді, бас киімдерді, шұлықтарды, жастықшаларды дайындау үшін де қолданылған.

Еңбек құралдарының атауларын зерттеу халықтың өткендегі экономикалық және шаруашылық өмірі туралы нақты түсінік жасауға мүмкіндік береді. Бұл ретте, ескірген еңбек құралдары мен басқа да заттардың көптеген атаулары сақталған және диалектілер мен сөйлеушілердің лексикасы ерекше қызығушылық тудырған.

Материалдық мәдениеттің маңызды қабатын еңбек құралдары құрайды. Бұл, түркі тілдес халықтардың шаруашылық құрылымының ерекшелігін көрсетеді. Еңбек құралдарының түрлері мен функционалдық мақсаты бойынша әр түрлі және қазіргі уақытта тұрмыста белсенді қолданылып келеді. Әрбір еңбек түрінің өз атауы бар.

Қыпшақ тобы тілдерінде тамақ дайындауға қажетті ас үй жабдықтары арасында негізінен ағаштан және былғарыдан жасалған ыдыс басым болды. Орман ортасындағы тұрақты өмір әр түрлі материалдың көптігін қамтамасыз етті, ал күрделі техникалық құрылғыларды талап етпейтін технологиялық процестің салыстырмалы қарапайымдылығы мен жеңілдігін тұрмыста ағаш бұйымдарын кеңінен қолдануға себепші болды. Көшпелі өмір жағдайларына ағаш заттардың сапасы да аз емес, әрі сол тұрмыстық бұйымдар сапалы материалдардан жасалған. Тұрмыста қолданылатын ағаштан жасалған заттар әр түрлі қолдануға қолайлы болып келеді. Көптеген атаулар әсіресе, ыдыс-аяқ пен үй жабдығына байланысты керек-жарақтар қазірдің өзінде архаизмдерге айналады. Бұл халық өміріндегі тарихи, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты болады. Ескі ыдыстың жоғалуына байланысты атаулар да жоғалып отырған.

Түркі халықтарының өмірінде жылқы үлкен рөл атқарады. Көне заманда аттың иесі қайтыс болған кезде ат бүкіл әбзелімен бірге жерленген. Сондықтан қыпшақ тобы тілдерінің тұрмыстық лексикасын қарастыра отырып, ат әбзелдеріне ерекше назар аудару керек. Бұл лексика-семантикалық топтың атауларын зерттеу түркілердің мәдениет тарихы үшін үлкен маңызға ие болады. Материалдық мәдениеттің сипатын толық елестету, сондай-ақ оның жалпы сипатын немесе басқа халықтармен айырмашылығын анықтауға болады.

Тіл дамыту процесінде оның фонетикалық, грамматикалық және лексикалық жүйелерінде әр түрлі өзгерістер орын алады. Тіл деңгейінің өзгеруіне басым бөлігі оның

лексикасы болып табылады. Ол осы тілді таратушылардың материалдық және рухани мәдениеттің дамуын көрсетеді. Осыған орай, тілдің лексикалық жүйесі үнемі байып, толықтырылады. Лексиканы тұтастай және оның микрожүйелерін байыту екі негізгі тәсілмен жүзеге асырылуы мүмкін. Олар: тілдің ішкі ресурстарын пайдалану арқылы, яғни тілде бар сөздер мен сөзжасам элементтерінің көмегімен және басқа да тілдерден жаңа сөздерді алу жолымен анықталады.

Сөз тілдің негізгі бірлігі ретінде күрделі лингвистикалық құбылыс болып саналады. Ол көпжақты және ерекше қасиеттерге ие. Сондай-ақ, ол тіл білімінің бірнеше бөлімдерін оқыту объектісі болып табылады. Олар: лексикологияда сөздің лексика-семантикалық құрылымы қарастырылады, морфемикада сөздің морфемдік құрылымы зерттеледі. Сөзжасамда оның сөзжасам құрылымы белгіленеді, яғни олардың сөзжасам ерекшеліктері бойынша сөздердің түрлері, олардың пайда болу тәсілдері, туынды сөздердің семантикалық ерекшеліктері анықталады. Ал, морфология сөздің морфологиялық құрылымын зерттеумен айналысады, яғни бұл бөлімде сөздердің лексика-грамматикалық бөлімдері (сөйлеу бөліктері), олардың морфологиялық категориялары анықталады және формалар мен сөз өзгерту жүйелері қарастырылады.

Қыпшақ тілдер тобының дәстүрлі киім элементтерінің атауы терең зерттеуге ұшырамады, тек этнография бойынша зерттеулерде жекелеген лексемалар келтірілген. Біздің зерттеуде Орта Азия түркі тілдерімен салыстырғанда «киім атаулары» лексика-семантикалық тобының сөздеріне талдау жасалған.

«Киім» сөзі қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінде кең мағынада қолданылады. Ол дененің жоғарғы бөлігі үшін жабынды бөлікті білдіреді. Кең мағынада қарастырсақ, ол бүкіл адам денесінің жабындарының жиынтығы болып көрсетіледі. «Киім» сөзі – түркі лексемасы болып табылады. Ол барлық түркі тілдерінде таралған және ежелгі түркі ескерткіштерінде атап көрсетілген: қаз., ққал. «киім», қырғ. «кийим» деп қолданылады. Киім етістігінің негізі «кию» деген сөз арқылы қалыптасады.

Киім мен аяқ киімге және оларды дайындауға байланысты терминология кез келген тілдің тұрмыстық лексикасының маңызды қабатын құрайды. Бұл саланың лексикасы қыпшақ тобы тілдерінде де бай болып келеді.

Сыртқы киімнің атаулары негізінен «әйелдер» – «ерлер» белгісі бойынша ерекшеленбейді. Тек кейбір сөздер әйел немесе еркек киімі деп аталады. Сондықтан да біз әйелдер мен ерлер киімі деп бөлмейміз.

Қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарының жылы сыртқы киімінің түрі – тон. Табиғи-климаттық жағдайларға байланысты олардың негізгі сыртқы киімі қой терісінен жасалған тон болып есептеледі. Сондықтан біз тонның түрлерін ұсындық. Мысалы: «қой терісінен жасалған тон», «былғары тон (теріден бөлінген және жүннен тазартылған)» міне, осындай тонның түрлері бар. Бұл түркі сөзі көптеген тілдерде де әр түрлі мағынаға ие. Мысалы: қаз., ққал., қырғ. «тон», тув. «тон», хак. «тон», шор «тон» және т.б. түркі тілдес халықтарында айтылады.

«Көйлек» сөзі – қаз., ққал. «көйлек», қырғ. «көйлөк» басқа түркі тілдес халықтарда: түрк. «köylek», хак. «когенек», шор «күннек» деп атайды.

«Биялай» атауы қаз., ққал., қырғ. «биялай» деп аталса, түркі тілдес халықтарда да бар. Олар: башқ. «бейтэй», хак., шор «мелей», монғ. «беелий» деп қолданылады.

Сыртқы киім бөліктерінің атауына мыналар жатады: «жең», «жаға», «ілгек», «түймеге арналған ілгек», «киімдегі ілгек», «түйме», «белбеу».

Әр атаудың өз фонетикалық нұсқалары бар. Көне түркі және бірқатар түркі тілдерінде кездеседі. Мысалы: қаз., ққал., қырғ. «жең», түрк. «jeу», тув. «жен» деп кездеседі.

«Түйме» атауы қаз., ққал. «түйме», қырғ. «топчу», тұңғ.-манч. «топчи-тотчи» деп атайды.

Түркі тілдерінде бұл атау көпмағыналы болып келеді: қаз., ққал. «етік», қырғ. «етек», түрк. «etak», тув. «едек», хак. «идек», шор «едек».

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарында ұлттық ерекшелігімен ерекшеленетін қалпақшалардың көптеген түрлері бар. Мысалы: «бөрік, төрт бөліктен тұратын, (ол төмен жаққа қарай тігіледі)» – ол бір ұзын жағы кеңейтілген негізімен және дөңгелектелген өткір бұрышпен үшбұрыш түрінде пішілген (артқы жағында екі жібек таспалар тігілген) әйелдер қалпақшасы деп аталады. Ерлердің бас киімдері әйелдерден пішу пішіні мен дайындау материалы бойынша ерекшеленеді.

Бөрік атауының мағынасында жалпы түріктік борук көптеген тілдерде қолданылады: қаз., ққал., «бөрік», қырғ. «борук», түрк. «botk», құм. «борк», тат. «бурук», тув. «борт», өзб. «борк», хак. «порик», шор «порук».

Ерлер мен әйелдер бөренелерді киеді («дөңгелек бөренелер»), «төрт бөліктен тұратын бөренелер» (үлбірмен төмен тігілген) немесе «бұқашық бөренелер» (жануарлардың аяқтары бейнеленген бөренелер), «жануарлардың аяқтарынан жасалған бөренелер» (әдетте, түлкі, ит және т.б.), цилиндр пішіні бар бөренелер жатады.

«Байпақ» сөзі: қаз., ққал. «байпақ», қырғ. «пайпақ-байпақ», моңғ. «байпақ» деп қолданылады.

«Ұлтан» атауы: қаз., ққал. «ұлтан», қырғ. «ултан (табан аяқ киім)», түрк. «ишау (табан аяқ киім)» башқ., тат. «олтан» деп атайды.

«Жүзік» көптеген түркі тілдерінде таралған, жазба ескерткіштерінде де кездеседі. Олардың кейбіреулерін көрсетсек: қаз., ққал., «жүзік», қырғ. «жюздук», қар.-балқ. «жүзік», тат. «йвзек», тув. «жуксук-жюзкук», хак. «чустук».

Осылайша, келтірілген материалдар безендіру заттарымен байланысты лексиканың байлығы мен әр түрлілігін көрсетеді. Олар әрқашан барлық халықтардың киіміне елеулі қосымша ретінде қабылданды. Көрші халықтардағы мәдени өзара іс-қимыл барысында алынған көптеген әшекейлер айтарлықтай дәрежеде жергілікті ортада қайта өңделіп, модификацияланған түрде ерекше қарастырылуы мүмкін.

Барлық тұрғын және шаруашылық құрылыстар, қысқы және жазғы мал аулалары жергілікті климаттық жағдайларды ескере отырып, орналастырылды.

Киіз үйдің атауында оның басты конструктивтік бөлшегі – кереге болып табылады. «Кереге» атауы қаз., ққал., қырғ. «кереге», башқ. «киреге», түркм. «герее», өзб. «кереге», киіз үйдің қабырғаларын, киіз үйдің ағаш қабырғасын құрайтын торлар, т.б. бөлшектері жатады.

Киіз үйдің сақинасын салу үшін, бізге белгілі болғандай, бірнеше «буындар» талап етілді, яғни оларға қанат «киіз үйдің буыны», «киіз үйдің торлы бөлігі» жатады.

«Қанаттар», қаз., ққал. «қанат», қырғ. «канат», «киіз үйдің торлы бөлігі», хак. «ханат». Кейбір тілдерде «есіктің, қақпаның, терезенің жармасы» деп те атайды.

Киізден жасалған киіз үйге арналған таяқша (тіреуіш, түрлі мақсаттарға, соның ішінде киіз үй салу кезінде де арналған) сияқты атаулар жатады. Ал, киіз үйдің тағы бір бөлшегі түтін тесігін жабу үшін амыр таяқша-тіреуіш жасауға жиналады.

Еңбек құралдарының атауларын зерттеу халықтың өткендегі экономикалық және шаруашылық өмірі туралы нақты түсінік жасауға көрініс табады. Соған орай, ескірген еңбек құралдары мен басқа да заттардың көптеген атаулары сақталған диалектілер мен сөйлеушілердің лексикасы ерекше қызығушылық тудырады.

Материалдық мәдениеттің ең ірі қабатын еңбек құралдары құрайды. Еңбек құралдары түрлері мен функционалдық мақсаты бойынша әр түрлі және қазіргі уақытта тұрмыста белсенді қолданылады. Әрбір еңбек түрі үшін өз термині жұмыс істейді.

Кесу және қайрау құралдарының атауларында түркі тілдері арасында мағыналық айырмашылық онша байқалмайды. Негізгі ерекшелік атаулардың сыртқы тұрпат түрінде, айталық фонетикалық жағынан көрініс береді.

Кесетін және қайрайтын құралдардың келесі түрлері бар: «пышак», «жиналмалы пышак», «кесек (ол етті жұқа тіліктермен кесетін арнайы пышақтың түрі)», «ара» және т.б.

«Пышак» атауы мына тілдерде кездеседі: қаз., ққал «пышак», қырғ. «пышак», түрк. «ысак», тув. «бижек», хак. «пычах» және т.б.

«Егеу» сөзі мына тілдерде кездеседі: қаз., ққал. «егеу», қырғ. «эму», башқ. «игзу», тув. «эгэ», өзб. «эгов» деп атайды.

Ас үй және үй жабдықтары материалдық мәдениетте маңызды орын алады. Бұл тұрмыстық лексика қабатының лингвистикалық тұрғыдан зерттеуі белгілі бір сөздің аумақтық таралуын, оның қолданылу деңгейін, семантикалық дамуын және т.б. байқауға мүмкіндік береді.

Киім тігетін заттардың атаулары жетерлік. Оларға: қайшы, ине, инелік, оймақ атаулары жатады.

«Қайшы» атауы: қаз., ққал. «қайшы», қырғ. «қайчы», башқ. «цайсы», тув. «хачы», моңғ. «хайч (ин)», бур. «хайша» деп атайды.

«Ине» атауы: қаз., ққал. «ине», қырғ. «ийне» деп аталса, өзге түркі тілдес халықтарда: тув. «ине», хак. «ице», шор «инге», тұңғ-манч. «инмэ» деп қолданылады.

Қорытынды

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасына рулық қатынас тән екендігі анықталды. Лексиканың бұл қабатын жүйелеу үшін сөздерді еркін жіктеудің психолингвистикалық әдісі қолданылды, оның көмегімен тұрмыстық лексиканың барлық қабаты белгіленген заттардың қызметі мен мақсаты бойынша лексика-семантикалық сөз топтарына сараланған. Топтарды бөлу принципі экстарлингвистикалық негізде жүзеге асырылады. Олардың әрқайсысы жалпы рулық белгімен, яғни объективті болмыстың бірыңғай саласымен біріктірілген. Осы негіздерде біз лексика-семантикалық топтарды анықтадық. Олар: «киім мен әшекейлердің атаулары», «тұрғын үй мен шаруашылық құралдарының атаулары», «еңбек құралдарының атаулары», «үй керек-жарақтарының атаулары», «ат әбзелдерінің атаулары», «тері мен жүн бұйымдарының атаулары».

Лексика-семантикалық топтарда қыпшақ тобы тілдерінің тұрмыстық лексикасының келтірілген талдауы ол көп функциялы, кең фонетикалық және семантикалық нұсқамен сипатталады. Сөздерді семантикалық талдау кезінде, сөздердің бөлінген топтарын тақырыптық емес, лексика-семантикалық деп белгіленеді, өйткені оларды бөлу үшін таза лингвистикалық негіздер де бар. Тұрмыстық лексика бірліктерінің ішкі нысанын зерттеу, таңдау заңдылықтарды анықтауға болады.

Тұрмыстық заттар номинациясында қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінде мынадай негізгі уәждеуші белгілер пайдаланылды: процестің белгілі бір іс-қимылына арналуы, дайындау материалы, сыртқы белгілері бойынша іс-қимыл нәтижесі.

Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің материалдары көрсекендей, жануарлардың материалдарынан жасалған заттар мен заттардың атауы қыпшақ тобы тілдеріне ұқсастықтары көп. Екінші жағынан, бұл түркі тілдес халықтармен жақын көршілес екендігін көрсетеді. Аталған тақырыптық топтың аттары мен терминдері одан әрі зерттеу бізге қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасының тарихи дамуын анықтауға мүмкіндік береді.

Лингвистикалық талдау нәтижесінде зерттелетін лексиканың байытудың басты көзі негізінен лексика-семантикалық, морфологиялық және синтаксистік тәсілдерді қолданатын тілдің ішкі ресурстары болатыны анықталды. Лексика-семантикалық тәсілмен омонимия жолымен терминдер пайда болды. Қыпшақ тобы тілдерінің тұрмыстық лексикасының көптеген терминдері морфологиялық және синтаксистік тәсілмен қалыптасты. Осы орайда, тілдегі сөзжасам модельдері қолданылады. Морфологиялық тәсілмен қалыптасқан терминдер

сөздің тамыры мен негіздерінен жасалған. Күрделі терминдер, сондай-ақ сөз тіркесінің терминдері екі немесе одан да көп негіздерді қосу арқылы қалыптасады.

Зерттелген терминдердің көпшілігі түркі тектес қыпшақ тобы сөздері мен сөздерін құрайды. Олардың кейбіреуі түркі отбасының барлық тілдерінде (киім, тон, тері, бөлінген тері) және т.б. жекелеген түркі тілдерінде қолданылады.

Жұмыс барысында қазақ, қарақалпақ, қырғыз әдеби тілдерінде жоқ және диалектілері мен ауызекі сөйлеу мәнеріне ерекше назар аударылды. Олар қазіргі әдеби тілді дамыту мен жетілдірудің материалдық базасы, байыту көзі болып табылады.

Қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени өміріндегі өзгерістерге байланысты, сондай-ақ басқа да себептерге байланысты, мысалы: ғасырлар бойы дамыған тұрмыстық лексиканың негізгі жетекшілері аға-буын адамдардың өмірінен біртіндеп кетуіне байланысты кейбір лексемалардың жоғалу процесі жүріп жатыр. Сондықтан да қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдерінің тұрмыстық лексикасын мұқият жинау және зерттеу үлкен қызығушылық тудырады. Мұндай зерттеулердің материалдары әр түрлі сөздіктер жасау үшін, сондай-ақ қазақ, қарақалпақ, қырғыз халықтарының шаруашылық, әлеуметтік және мәдени өмірінің жекелеген мәселелерін жариялау үшін негіз болады.

Шартты белгілер мен қысқартулар

- каз. – қазақ тілі
- ққал. – қарақалпақ тілі
- қырғ. – қырғыз тілі
- алт. – алтай тілі
- түрк. – түрік тілі
- тув. – тува тілі
- түрікм. – түрікмен тілі
- хак. – хакас тілі
- өзб. – өзбек тілі
- башқ. – башқұрт тілі
- құм. – құмық тілі
- тат. – татар тілі
- қар.-балқ. – қарашай-балқар тілі
- шор. – шор тілі
- моңғ. – моңғол тілі
- тұңғ.-манч. – тұңғыс-манчжур тілі
- бур. – бурят тілі

Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2020–2022 жылдарға арналған №АР08856398 «XXI ғасырдағы түркі әлемінің интеграциясы: қыпшақтық фактордың лингвистикалық аспектілері» гранттық жобасы аясында орындалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы: оқу құралы. – Алматы: Атлас баспасы, 2006. – 199 б.
2. Уәли Н., Құрманбайұлы Ш., Малбақов М., Шойбеков Р. Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика, морфология. – Москва: «Изд. АН СССР», 1953. – 542 с.
4. Бизақов С. Түбі бір түркілер. Өнд. 2-бас. – Алматы, 2013. – 288 б.
5. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Мектеп, 1965. – 600 б.

6. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 5 т. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. – 720 б.
7. Жанпейісов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – 282 с.
8. Миссионерство на Алтае и Киргизской степи в 1885 году. – Томск: Типо-литография Михайлова и Макушина, 1886. – 94 с.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюрских наречий. ТТ. I–IV. – СПб, 1893–1911.
10. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк / Отв. ред. А.П. Окладников. – Л.: Наука, 1969. – 196 с.
11. Эдоков В.И. Алтайский орнамент. – Горно-Алтайск: кн. изд-во, 1971. – 11 с.
12. Тоцакова Е.М. Кожаная и деревянная посуда и техника ее изготовления у южных алтайцев. – Л.: Наука, 1976. – 197 с.
13. Тоцакова Е.М. Традиционные черты народной культуры алтайцев (XIX–XX вв.). – Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1978. – 160 с.
14. Каримова П. «Лексико-семантическая классификация некоторых групп глаголов в русском и таджикском языках в сопоставительном плане»: автореф. ... канд. фил. наук. – Душанбе, 2006. – 218 с.
15. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики: (На материале рус. яз.). – М.: Наука, 1973. – 280 с.
16. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. – М.: Академия наук СССР, 1962. – 288 с.
17. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике: учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1991. – 140 с.
18. Морковкин В.В. Смысловое членение универсума и классификация лексики // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л., 1976. – 181–190.
19. Галай О.М. Бытовая лексика немецкого происхождения в старобелорусском языке: на материале письменных источников XV–XVII вв.: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.02. Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т языкознания. – Минск, 1977. – 23 с.
20. Иванова А.Ф. Диалектные наименования одежды (материалы к словарю Московской области) // Уч. Зап. МОПИ им. Н.К. Кружковой. – М., 1964. Т. 148. Вып 10. – 464 с.
21. Власова Г.А. Некоторые названия женской одежды в говорах Брянской области // Брянские говоры. Материалы и исследования. – Л.: Уч. Зап. ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1968. Т. 325. – С. 184–190.
22. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-иттүрк): 3 томдық шығармалар жинағы. Т.3. / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы: ХАНТ, 1998. – 600 б.
23. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1965. – 974 с.
24. Зейналов М.А. Бытовая лексика в диалектах и говорах азербайджанского языка на территории Нахичеванской АССР: автореф. ... канд. фил. наук. – Баку, 1982. – 26 с.
25. Абдигалиева Б. Қазақ тілінің тұрмыстық лексикасы: фил. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1984. – 24 б.
26. Ишбулатова Х.Д. Бытовая лексика башкирского языка (семантика, структура, источники формирования). фил. ғыл. канд. ... автореф. – Уфа, 2000. – 25 с.
27. Руденко С.И. Древнейшие в мире художественные ковры и ткани из оледенелых курганов Горного Алтая. – М.: Искусство, 1968. – 136 с.
28. Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган.– Ленинград: Издательство «Государственный Эрмитаж», 1950. – 113 с.
29. Полосьмак Н.В. Пазырыкские войлоки: укокская коллекция // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2000. – №1. С. 94–100.

REFERENCES

1. Momynova B. Qazaq adebi tilinin tarihy: oqu quraly [History of the Kazakh literary language: textbook]. – Almaty: Atlas baspasy, 2006. – 199 b. [in Kazakh]

2. Uali N., Qurmanbaiuly Sh., Malbaqov M., Shoibekov R. Qazaq sozdigi [Kazakh dictionary]. – Almaty: Daur, 2013. – 1488 b. [in Kazakh]
3. Baskakov N.A. Karakalpakskii iazyk. II. Fonetika, morfologiiia [Karakalpak language. II. Phonetics, morphology]. – Moskva: «Izd. ANSSSR», 1953. – 542 s. [in Russian]
4. Bizaqov S. Tubi bir turkiler [The bottom is the same Turks]. Ond. 2-bas. – Almaty, 2013. – 288 b. [in Kazakh]
5. Ahanov K. Til bilimine kirispe [Introduction to Linguistics]. – Almaty: Mektep, 1965. – 600 b. [in Kazakh]
6. Qazaqstan. Ulttyq enciklopediia [National Encyclopedia]. 5 t. – Almaty: «Qazaq enciklopediasynyn» Bas redakciiasy, 2003. – 720 b. [in Kazakh]
7. Janpeiisov E.N. Etnokulturnaia leksika kazahskogo iazyka [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1989. – 282 s. [in Russian]
8. Missionerstvo na Altae i Kirgizskoi stepi v 1885 godu [Missionary work on the Altai and Kyrgyz steppes in 1885]. – Tomsk: Tipo-litografiia Mihailova i Makushina, 1886. – 94 s. [in Russian]
9. Radlov V.V. Opyt slovaria tiurskikh narechii [Experience of the dictionary of Turkic dialects]. TT. I–IV. – SPb, 1893–1911. [in Russian]
10. Potapov L.P. Etnicheskiy sostav i proishojdenie altaicev. Istoriko-etnograficheskii ocherk [Ethnic composition and origin of Altai people. Historical and ethnographic essay] / Otv. red. A.P. Okladnikov. – L.: Nauka, 1969. – 196 s. [in Russian]
11. Edokov V.I. Altaiskii ornament [Altai ornament]. – Gorno-Altai: kn. izd-vo, 1971. – 11 s. [in Russian]
12. Toshakova E.M. Kojanaia i dereviannaia posuda i tehnika ee izgotovleniia u iujnyh altaicev [Leather and wooden utensils and the technique of making them among the southern Altaians]. – L.: Nauka, 1976. – 197 s. [in Russian]
13. Toshakova E.M. Tradicionnye cherty narodnoi kultury altaicev (XIX–XX vv.) [Traditional features of the Altai national culture (XIX-XX centuries)]. – Novosibirsk: Nauka, Sib. otd-nie, 1978. – 160 s. [in Russian]
14. Karimova P. «Leksiko-semanticheskaia klassifikaciia nekotoryh grupp glagolov v russskom i tadjikskom iazykah v sopostavitelnom plane»: avtoref. ... kand. fil. nauk [«Lexico-semantic classification of some groups of verbs in Russian and Tajik languages in comparative terms»: abstract ... candidate of phil. sciences]. – Dushanbe, 2006. – 218 s. [in Russian]
15. Shmelev D.N. Problemy semanticheskogo analiza leksiki: (Na materiale rus. iaz.) [Problems of semantic analysis of vocabulary: (Based on the material of the Russian language)]. – M.: Nauka, 1973. – 280 s. [in Russian]
16. Ufimceva A.A. Opyt izuchenii leksiki kak sistemy [Lexical learning experience as a system]. – M.: Akademiia nauk SSSR, 1962. – 288 s. [in Russian]
17. Arnold I.V. Osnovy nauchnyh issledovaniy v lingvistike: ucheb. Posobie [The basis of scientific studies in linguistics: textbook]. – M.: Vyssh. shk., 1991. – 140 s. [in Russian]
18. Morkovkin V.V. Smyslovoe chlenenie universuma i klassifikaciia leksiki [Semantic division of the universe and classification of vocabulary] // Problematika opredelenii terminov v slovariah raznyh tipov. – L., 1976. – 181–190. [in Russian]
19. Galai O.M. Bytovaia leksika nemeckogo proishojdeniia v starobelorusskom iazyke: na materiale pismennyh istochnikov XV–XVII vv.: avtoref. ... kand. filol. nauk: 10.02.02 [Household vocabulary of German origin in Old Belarusian language: on the material of written sources of the XV–XVII centuries: abstract ... candidate of phil. sciences]. Akad. nauk Belorus. SSR, In-t iazykoznaniiia. – Minsk, 1977. – 23 s. [in Russian]
20. Ivanova A.F. Dialektnye naimenovaniia odejdy (materialy k slovariu Moskovskoi oblasti) [Dialectic names of clothing (materials for the dictionary of the Moscow region)] // Uch. Zap. MOPI im. N.K. Krjukovoi. – M., 1964. T. 148. Vyp 10. – 464 s. [in Russian]
21. Vlasova G.A. Nekotorye nazvaniia jenskoi odejdy v govorah Brianskoi oblasti [Some names of women's clothing in the dialects of the Bryansk region] // Brianskie govory. Materialy i issledovaniia. – L.: Uch. Zap. LGPI im. A.I. Gercena, 1968. T. 325. – S. 184–190. [in Russian]

22. Qashqari M. Turik tilinin sozdigi [Dictionary of the Turkish language]: (Diواني lugat-itturk): 3 tomdyq shygarmalar jinagy. T.3. / Qazaq tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin jazgan A. Egeubai. – Almaty: HANT, 1998. – 600 b. [in Kazakh]
23. Iudahin K.K. Kirgizsko-russkii slovar [Kyrgyz-Russian dictionary Soviet encyclopedia]. – M.: Sovetskaia enciklopediia, 1965. – 974 s. [in Russian]
24. Zeinalov M.A. Bytovaia leksika v dialektah i govorah azerbaidjanskogo iazyka na territorii Nahichevanskoi ASSR: avtoref. ... kand. fil. nauk [Household vocabulary in dialects and dialects of the Azerbaijani language on the territory of the Nakhichevan ASSR: abstract ... candidate of phil. sciences]. – Baku, 1982. – 26 s. [in Russian]
25. Abdigalieva B. qazaq tilinin turmystyq leksikasy: fil. ғыл. kand. ... avtoref [Household vocabulary of the Kazakh language: abstract ... candidate of phil. sciences]. – Almaty, 1984. – 24 b. [in Kazakh]
26. Ishbulatova H.D. Bytovaia leksika bashkirskogo iazyka (semantika, struktura, istochniki formirovaniia). fil. ғыл. kand. ... avtoref. [Household vocabulary of the Bashkir language (semantics, structure, source formation): abstract ... candidate of phil. sciences]. – Ufa, 2000. – 25 s. [in Russian]
27. Rudenko S.I. Drevneishie v mire hudojestvennye kovry i tkani iz oledenelyh kurganov Gornogo Altaia [The world's oldest artistic carpets and fabrics from the glaciated mounds of the Altai Mountains]. – M.: Iskusstvo, 1968. – 136 s. [in Russian]
28. Griaznov M.P. Pervyi Pazyrykskii kurgan [First Pazyryk mound].– Leningrad: Izdatelstvo «Gosudarstvennyi Ermitaj», 1950. – 113 s. [in Russian]
29. Polosmak N.V. Pazyrykskie voiloki: ukokskaia kollekciiia [Pazyryk felts: Ukok collection] // Arheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii. – 2000. – №1. S. 94–100. [in Russian]